

B. WENZEL

Biblioteka Krajowa w Poznaniu 1894–1902¹

Streszczenie. Liczący 115 lat tekst prezentuje okoliczności powstania i pierwsze lata działalności niemieckiej Biblioteki Krajowej (Landesbibliothek) w Poznaniu, której księgozbiór stał się w 1902 roku istotną częścią Biblioteki im. Cesarza Wilhelma (Kaiser-Wilhelm-Bibliothek). Dziś jest to fragment zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu.

Słowa kluczowe: Poznań, historia, źródła, XIX wiek, Biblioteka Krajowa, Biblioteka im. Cesarza Wilhelma, Biblioteka Uniwersytecka, polityka kulturalna.

Aż do 1894 roku w Poznaniu istniała jedna ogólnie dostępna biblioteka, ufundowana w 1829 roku przez Edwarda hrabiego Raczyńskiego i od nazwiska założyciela nazwana Biblioteką Raczyńskich. Została oficjalnie uznana przez króla Fryderyka Wilhelma III za poznańską Bibliotekę Prowincjonalną (Posensche Provinzial-Bibliothek). Zapadła decyzja, że powinna ona otrzymywać egzemplarz obowiązkowy z druków wydawanych na terenie prowincji tak długo, „aż w Wielkim Księstwie powołany zostanie uniwersytet”. Bogata, w większej części przez samego fundatora zebrana biblioteka w długim okresie swego istnienia nie osiągnęła jednak znaczącego wpływu na życie intelektualne Prowincji Poznańskiej, głównie z powodu fatalnego w skutkach zapisu, mówiącego, że ze wszystkich książek można korzystać wyłącznie na miejscu, w czytelnicy. W ten sposób mieszkańcy całej prowincji, poza Poznaniem, zostali z góry pozbawieni możliwości korzystania z biblioteki, a krótki czas codziennego jej otwarcia (i zamknięcie, gdy odwołane są lekcje w Gimnazjum Marii Magdaleny) ograniczał możliwość odwiedzania biblioteki również przez część mieszkańców Poznania. Z kolei fundusz zakupów –

¹ B. Wenzel, *Die Landes-Bibliothek zu Posen 1894–1902*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”, red. A. Warschauer, Posen 1902, R. III, s. 191–198.

najważniejsza pozycja w budżecie biblioteki, która prawdopodobnie nie może być zwiększona – jest całkowicie niewystarczający; tak że planowe pozyskiwanie nowoczesnej literatury nawet w skromnym wyborze jest niezwykle trudne i Biblioteka Raczyńskich – przez swój statutowy zapis skazana na pozostanie, tak jak była dotychczas, skarbnicą literackich rarytasów dla znawców i badaczy – nie może się rozwijać w nowoczesną, tętniącą życiem bibliotekę.

Potrzeba większej, nowocześniejszej, obejmującej wszystkie dziedziny wiedzy i łatwo dostępnej biblioteki przez długi czas pozostawała niezaspokojona. Różnorodne biblioteki specjalistyczne, dostępne wprawdzie tylko dla wąskiego kręgu urzędników lub członków towarzystw, zaspokajały literackie potrzeby mieszkańców Poznania – nawet jeśli nie w sposób doskonały, to jednak lepiej niż Biblioteka Prowincjonalna. Biblioteki specjalistyczne przejawiały też aspiracje zmierzające do poprawy istniejącego stanu rzeczy, podejmowały wysiłki i w pewnym stopniu osiągnęły swój cel przez utworzenie Biblioteki Krajowej w 1894 roku.

Chodzi tu zwłaszcza o trzy księgozbiory: bibliotekę założonego już w 1837 roku Towarzystwa Przyrodniczego² (Naturwissenschaftlicher Verein der Provinz Posen), Bibliotekę Radziecką³ (Ratsbibliothek), która powstała przy zarządzie miasta i która posiada szczególnie bogatą literaturę o mieście i całej prowincji, oraz bibliotekę założonego w 1885 roku Towarzystwa Historycznego Prowincji Poznańskiej⁴ (Historische Gesellschaft für die Provinz Posen). Najistotniejsze znaczenie miał najmłodszy z trzech wymienionych księgozbiorów, Biblioteka Towarzystwa Historycznego. Różne względy sprawiły, że rychło wyrosła ona poza ramy regionalnej historycznej biblioteki fachowej. Rozważna, szeroko zakrojona propaganda zapewniła bibliotece liczne dary z terenu prowincji, które rzecz jasna nie obejmowały jedynie literatury historycznej; publikując swoje „Czasopismo”⁵, towarzystwo zyskało możliwość wymiany literatury, dzięki czemu sprowadzono do Poznania wydawnictwa periodyczne niemal 200 towarzystw naukowych ze wszystkich części Niemiec i częściowo z zagranicy, a naukowy charakter biblioteki wzmacniały nadto liczne dublety ze wszystkich pruskich bibliotek uniwersyteckich, przekazywane towarzystwu w odpowiedzi na rozporządzenie ministerstwa

² *Katalog d. Bibl. d. Naturw. Vereins f. d. Prov. Posen*, Posen 1878. Nachtrag 1.2. 1882.91.

³ *Katalog der Rats-Bibliothek*, Posen 1883.

⁴ *Bibliotheks-Katalog d. Hist. Ges. f. d. Prov. Posen*, oprac. A. Skladny, Posen 1889.

⁵ Organem towarzystwa było pismo „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” ukazujące się od 1885 roku.

kultury. W ten sposób Biblioteka Towarzystwa Historycznego przeniesiona do pomieszczeń Królewskiego Archiwum Państwowego powiększyła w ciągu niewielu lat swoje zbiory do ok. 20 tys. wol.

Biblioteki Towarzystwa Historycznego i Towarzystwa Przyrodniczego tworzyły fundament Biblioteki Krajowej, która razem z Muzeum Prowincjonalnym (Provinzial-Museum) została umieszczona w zakupionym w 1894 roku przez prowincję starym gmachu Generalkommando przy Wilhelmstrasse 9. Do zorganizowania obu tych instytucji udało się znaleźć znakomicie wykwalifikowanego pracownika – dra Franza Schwartza z Królewskiego Archiwum Państwowego, któremu od lutego 1894 roku dodatkowo, a od stycznia 1895 roku w pełnym zakresie, powierzono stanowisko dyrektora (Stellung des Vorstandes) Muzeum Prowincjonalnego i Biblioteki Krajowej Prowincji Poznańskiej. Pełnił tę funkcję aż do śmierci w lipcu 1901 roku. Życiorys, osobowość i działalność przedwcześnie zmarłego zostały niedawno życzliwie przedstawione⁶.

Biblioteka Krajowa i stare Muzeum Prowincjonalne, otwarte dla publiczności w październiku 1894 roku, miały krótki żywot. Kiedy w 1898 roku w rozbudowanym na nowo zainteresowaniu wschodnimi prowincjami patriotyczni obywatele zdecydowali wspólnie z państwem pruskim, by podarować miastu i prowincji wielką bibliotekę poświęconą pamięci cesarza Wilhelma I oraz Muzeum Prowincjonalne, obie te instytucje stanęły wobec przenosin do nowych, przygotowanych na koszt państwa siedzib. Wkrótce potem, w 1899 roku, stare Generalkommando – które po różnych pracach remontowych dopiero co zostało przystosowane do potrzeb muzeum i biblioteki – musiało zostać opróżnione, gdyż miejsce to zostało przeznaczone pod budowę nowego gmachu Muzeum Prowincjonalnego, podczas gdy Biblioteka im. Cesarza Wilhelma miała powstać w innym miejscu. Od tego czasu Muzeum Prowincjonalne i Biblioteka Krajowa znalazły się w pomieszczeniach zastępczych wydzierżawionych w upadającym hotelu przy Wilhelmstrasse 3. Zbiory muzealne stały się prawie całkowicie niedostępne dla publiczności; działalność biblioteki została wprawdzie utrzymana, jednak zmniejszyła się frekwencja w czytelnicy. Biblioteka Krajowa zamknęła swoje podwoje 19 lipca 1902 roku; 27 sierpnia nastąpiły przeprowadzka do nowego gmachu przy Ritterstrasse i połączenie ze zbiorami Kaiser-Wilhelm-Bibliothek.

Biblioteka Krajowa przestała istnieć jako samodzielna instytucja, jednak praca małej instytucji nie poszła na marne. Biblioteka Krajowa przygotowała fundament Kaiser-Wilhelm-Bibliothek, wychowała publiczność

⁶ A. Warschauer, *Franz Schwartz*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”, R. 2, s. 113–121.

do korzystania z biblioteki, wniosła do Kaiser-Wilhelm-Bibliothek wartościowy księgozbiór, który – już po usunięciu zbędnych dubletów – pozostał w nowej bibliotece jako jedna czwarta do jednej trzeciej całości zbiorów. Dlatego Bibliotece Krajowej wypada poświęcić kilka słów ku pamięci, tym bardziej że z jej doświadczeń płynie kilka cennych wskazówek na przyszłość.

Zbiory

Aby od początku tworzyć solidny fundament, Zarząd Prowincjonalny w 1894 roku zawarł umowy z szeregiem towarzystw naukowych, zgodnie z którymi przekazały one swoje biblioteki – w części lub w całości, z zastrzeżeniem prawa własności – do magazynowania i zarządzania. Chodzi tu przede wszystkim o Bibliotekę Towarzystwa Historycznego z główną częścią jej zbiorów (ca 15 tys. wol., które później także były powiększane) oraz Bibliotekę Towarzystwa Przyrodniczego, również z główną częścią zbiorów (ca 7 tys. wol.). Kilka pomniejszych towarzystw zebrało łącznie 2,7 tys. wol. Ponadto natychmiast zakupiono kilkaset woluminów książek przeznaczonych głównie do księgozbioru podręcznego czytelnicy, tak że biblioteka z zasobem liczącym 25 tys. wol. mogła zostać oddana do użytku 4 października 1894 roku.

Trzon Biblioteki Krajowej stanowił więc materiał pożyczony, miała nieco inny charakter niż podobne biblioteki. W następnych latach ta część biblioteki została istotnie powiększona jedynie przez dołączenie do niej większości Biblioteki Rady (ca 2,6 tys. wol.). Na koniec roku budżetowego 1901 zostały przeliczone otrzymane w ten sposób książki – w sumie ok. 27 tys. wol.

Z kolei w 1897 roku został przekazany sięgający nieco wstecz i szybko powiększający się zbiór pism patentowych. Ten zbiór, dotąd przechowywany w Bibliotece Raczyńskich, jest własnością Cesarskiego Urzędu Patentowego i notował niewielkie wykorzystanie – adekwatne do rozwoju przemysłowego prowincji.

Do Biblioteki Krajowej napływały od początku liczne dary dzięki wielkiej zapobiegliwości urzędów, instytucji, towarzystw i osób prywatnych, zarówno z terenu Prowincji Poznańskiej, jak i spoza jej granic. Do 1 kwietnia 1902 roku zostało przekazanych ok. 12 tys. wol. książek, które w pełni stały się własnością biblioteki. Wśród nich znalazło się, przekazane jako dar Jego Cesarskiej Mości, cenne wydanie dzieł Fryderyka Wielkiego ilustrowane przez Adolpha Menzela, a także regularnie dostarczane periodyczne publikacje władz państwowych, urzędów i pruskich

ministerstw. Liczne niemieckie uniwersytety od początku przekazywały Bibliotece Krajowej swoje dysertacje i publikacje, niezależnie od zasady wzajemności obowiązującej w polityce wymiany. W ten sposób Biblioteka Krajowa pozyskała też prawie kompletny zbiór wydawanych w Prowincji Poznańskiej druków szkolnych, oraz, również darmowe, ważniejsze gazety miasta i prowincji, wśród nich wszystkie powiatowe dzienniki urzędowe (Kreisblätter).

Dary książkowe, zwłaszcza gdy chodzi o książki starsze, są czasami niewielkiej wartości. Z reguły naprawdę wartościowe są te dzieła, które zostały pozyskane w ramach celowych zakupów, co od początku działalności biblioteki było realizowane energicznie i konsekwentnie. Do 1 kwietnia 1902 roku zakupiono ok. 16 tys. wol. Prowincja wykazała się niemałą ofiarnością. Wyasygnowane na zakup książek środki wynosiły w ostatnich siedmiu latach budżetowych średnio 8950 marek oraz 2 tys. marek rocznie na oprawy (w ostatnich trzech latach odpowiednio – 9150 i 2 tys. marek).

Przy zakupach uwzględniane były systematycznie przede wszystkim literatura niemiecka oraz historia, nauki prawne i polityczne, a także gospodarka. Jednak żadna dyscyplina wiedzy nie została pominięta, szczególnie gdy chodzi o zakup ważnych podręczników. Z czasopism ze wszystkich dyscyplin wiedzy zatrzymane zostały w bibliotece te, którymi mogły się interesować szersze kręgi czytelnicze. Najważniejsze tytuły czasopism zostały uzupełnione wstecz zakupami antykwarycznymi. Duży nacisk został położony na zakup dobrego aparatu bibliograficznego, a od początku szczególnie dbano o księgozbiór czytelni. Księgozbiór podręczny w czytelni został ustawiony na wzór bibliotek uniwersyteckich, był stale aktualizowany przez wycofywanie przestarzałych i wprowadzanie nowych dzieł i na koniec roku sprawozdawczego 1901 liczył prawie 1 tys. wol. Wybór okazał się na tyle szczęśliwy, że księgozbiór podręczny czytelni mógł zostać prawie całkowicie przeniesiony do nowo założonej Biblioteki im. Cesarza Wilhelma. W czytelni, w specjalnie skonstruowanych szafach, wykładane są bieżące numery najważniejszych spośród gromadzonych czasopism, systematycznie porządkowane i dostępne bezpośrednio dla czytelników – zasada, która nie jest jeszcze stosowana we wszystkich bibliotekach uniwersyteckich, nadto wymieniane są broszury o tematyce politycznej i bieżącej oraz ok. 20 tytułów dzienników. Subskrypcja czasopism zaczęła się w 1894 roku od 140 tytułów czasopism, a na koniec 1901 roku zbiór czasopism osiągnął liczbę 650 bieżących tytułów, z których 330 było kupowanych, 206 pochodziło z wymiany prowadzonej przez Towarzystwo Historyczne, reszta – z wymiany.

Statystyki

Czytelnia przez cały czas swego istnienia była czynna w dni powszednie od godz. 16 do godz. 20 i aż do 1898 roku cieszyła się stale rosnącą liczbą odwiedzających. Od tego momentu daje się zauważyć powolny regres, częściowo na skutek nowo wprowadzonych środków kontroli, częściowo zaś ze względu na wygląd pomieszczeń niezachęcających do odwiedzin. Najczęściej wizyty czytelników notowano między godz. 17 a 19, tylko w miesiącach letnich faworyzowane były wcześniejsze godziny, między 16 a 18. Poszczególne miesiące uporządkowane według frekwencji dają dla ostatniego roku sprawozdawczego następujący obraz: maj – 266 odwiedzających, lipiec, czerwiec, listopad, kwiecień, grudzień, sierpień, luty, styczeń, wrzesień, marzec, październik – 715 odwiedzających. Dziesięć procent odwiedzających bibliotekę stanowiły kobiety.

Przedstawiam teraz dane z poszczególnych lat i poniżej, w drugiej tabeli, zestawienie z odpowiednimi danymi z innych bibliotek w 1900 roku:

Rok budżetowy	Dni otwarcia	Odwiedzających	Przeciętna
1894/95	148	1850	12,5
1895/96	300	5376	17,9
1896/97	297	8692	29,2
1897/98	299	9767	30,3
1898/99	297	8567	28,8
1899/1900	239	5437	22,8
1900/01	296	6186	20,8
1901/02	294	6033	20,5

Rok budżetowy 1900			
Poznań, Biblioteka Raczyńskich	233	2 763	12
Kassel, Biblioteka Murhardów	294	3 203	11
Poznań, Biblioteka Krajowa	296	6 186	20,8
Königsberg, Biblioteka Uniwersytecka	290	7 636	26
Münster, Bibliotheca Paulina	288	8 000	28
Greifswald, Biblioteka Uniwersytecka	?	9 174	?
Marburg, Biblioteka Uniwersytecka	?	10 815	?
Frankfurt, Biblioteka Uniwersytecka	304	18 102	60

Biblioteka Krajowa osiągnęła więc, mimo zauważalnego spadku odwiedzin w czytelni, poziom mniejszych pruskich bibliotek uniwersyteckich, i to zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i w średniej dziennej.

Ten satysfakcjonujący rezultat zawdzięczała niewątpliwie obfitości dostępnych czasopism i gazet, ponieważ liczba książek zamawianych z wypożyczalni do czytelnicy była skromna i w ostatnich latach zmniejszała się w stosunku do ogólnej liczby odwiedzin czytelnicy.

Ważniejsza niż odwiedziny w czytelnicy jest możliwość wypożyczenia książek do domu, zwłaszcza dla czytelnika niezwiązanego z kręgami naukowymi. Statystyka wypożyczeń wykazywała stale rosnące liczby, przy czym należy brać pod uwagę fakt, że katalog alfabetyczny został przygotowany tylko częściowo, a planowany katalog systematyczny na skutek reorganizacji nie został w ogóle stworzony. Przedstawiam dane dla poszczególnych lat oraz liczbę książek wypożyczonych do czytelnicy. Regres w tym zakresie jest z nawiązką zrekompensowany wzrostem wypożyczeń na zewnątrz.

Wypożyczenia				
	do czytelnicy	na zewnątrz		do innych bibliotek
		miasto	provincia	
1894/95	145	218	9	–
1895/96	279	1013	4	–
1896/97	691	1543	69	28
1897/98	1087	2448	115	72
1898/99	709	2849	192	38
1899/1900	534	3028	260	123
1900/01	347	3902	195	105
1901/02	240	5972	336	129

Także w tym zakresie Biblioteka Krajowa osiągała efekty porównywalne z rezultatami mniejszych bibliotek uniwersyteckich.

Należy pamiętać, że dane dotyczące korzystania z Biblioteki Krajowej w części wymykają się statystycznym ujęciom. Czasopisma przyrodnicze i matematyczne przejęte do zbiorów Biblioteki Krajowej są lekturą kręgu czytelników związanych z miejscowym Towarzystwem Przyrodniczym. Stało się tak na mocy umowy, którą Zarząd Provincji zawarł z towarzystwami naukowymi w 1894 roku. Ponieważ zeszyty czasopism wracają po pół roku w posiadanie biblioteki, można założyć, że ich wykorzystanie mogłoby być większe.

Wypożyczanie książek na miejscu odbywa się na podstawie kart czytelnika, które – podobnie jak w większości bibliotek – zwykle wystawiane są bez dodatkowych warunków tym, którzy swoją osobą dają wystarczające zabezpieczenie, pozostałym – za poręczeniem tychże. Z kart wypożyczeń

wystawionych w ciągu ostatnich dwóch lat daje się w przybliżeniu ustalić, do jakich zawodów należą czytelnicy Biblioteki Krajowej. Było to 570 osób:

Rolnicy	1	Architekci, budowniczy i technicy	20
Duchowni	2	Wojskowi, głównie oficerowie	31
Rentierzy	4	Prawnicy i wyżsi urzędnicy	39
Rzemieślnicy	5	Nauczyciele	50
Uczniowie	7	Kupcy	52
Lekarze	7	Studenci i kandydaci	61
Pisarze i artyści	8	Urzędnicy	81
Nauczyciele gimnazjalni i urzędnicy instytutów naukowych	20	Kobiety (czynne zawodowo i nie)	180

Kobiety stanowiły 31,6% czytelników.

Wydawanie książek następuje z reguły na podstawie wcześniejszego zamówienia. Na wydawanie książek i przyjmowanie zwrotów pierwotnie wyznaczono tylko dwie godziny przedpołudniowe. Później dodano jeszcze jedną godzinę po południu. W ostatnich latach wydawanie książek regularnie odbywa się w dni powszednie w godzinach 11–13 i 17–18.

Przeł. Jakub Skutecki

B. WENZEL

Collections of the Landesbibliothek Posen 1894–1902

Abstract. The present evaluative analysis of the text under scrutiny, in Polish translation and written 115 years ago, presents the circumstances surrounding the foundation of the German regional library (Landesbibliothek) in Poznań and examines the first years of its operation. Subsequently, the book collection of this library became a significant part of the Kaiser-Wilhelm-Bibliothek established in 1902. The book collection is currently incorporated within the University Library's extensive book collections. The text, penned by B. Wenzel, describes its "pre-history".

Key words: Poznań, history, sources, 19th. c., Landesbibliothek (German regional library), Kaiser-Wilhem-Bibliothek, University Library, cultural policy.